

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на д-р **Станислава Емилова Хаджиева**, асистент в Катедрата Хигиена и Епидемиология – МУ Варна на тема: **„Фактори, формиращи нагласите за имунизирани и ваксинирани сред родители на деца до 7 годишна възраст”** от доц. д-р Цонко Паунов Паунов, дм, ръководител УС Епидемиология в Катедра хигиена и епидемиология МУ **„Проф. д-р Параскев Стоянов“ – Варна**, специалист по Епидемиология, живуща в гр. Варна тел.: 0887056626, код на научната специалност 03.01.29.

Биографични данни за дисертанта

Д-р Станислава Емилова Хаджиева преподава в Катедрата по Хигиена и Епидемиология от 2014 г. Извървява своя път до асистент преминавайки през практическата школа на медицината като общопрактикуващ лекар в Амбулатория за Първична Медицинска Помощ и Индивидуална Практика в гр. Девин и гр. Варна Има добра теоретична подготовка по хигиена и участва в Университетското и СДО обучение на студенти и лекари, като преподавателската и дейност е отлична. Владее чужд език, много добре ползва интернет информация и проявява педантичност при изпълнение на научните задачи. Проявява интереси в областта на Ваксинопрофилактиката, ХДЮВ, Хранене и диететика.

Представеният ми за рецензия труд е напълно завършен и оформен в размер на 134 стандартни печатни страници и включва 56 графики, 9 таблици и 2 приложения. Страниците са разпределени както следва: въведение - 2 стр., литературен обзор 30 стр., цел и задачи 3 стр., методи 5 стр., собствени проучвания 55 стр., обсъждане, изводи и приноси 17 стр., книгопис 12 стр. Библиографският списък включва 183 заглавия, от които 56 на кирилица и 127 на латиница..

Трудът се явява завършек на проспективни и ретроспективни научни търсения на д-р С.Хаджиева по отношение на огромен назрял проблем в нашето общество, а именно нагласите сред родители за имунизирани и ваксинирани на деца им. Темата е вечна, с дълга история и много динамика в познанието и практиката на тази основна профилактична дейност. Категорично е мнението, че имунизациите са една от най-рентабилните обществени здравни интервенции. Водят до значително намаляване на заболяемостта и смъртността от тежки инфекциозни болести. Свидетели сме на подем на ваксинопредотвратими инфекции у нас и в световен мащаб като морбили, паротит, дифтерия. Десетилетия те бяха елиминирани в някои региони. СЗО алармира за ниския или недостатъчен имунизационен обхват на населението не само в развиващите се, но и в развитите страни. СЗО дефинира с тревога феноменът на колебание към ваксините (vaccine hesitancy) като *„Отлагане във времето или отказ от поставянето на ваксина, въпреки наличието на ваксинационни услуги. Колебанието към ваксините се влияе от фактори като самодоволство, удобство и увереност“*. Този психологичен момент е свързан със страх от странични реакции на ваксините и недоверието в тях, ниско ниво на осъзнатост на риска от ваксинопредотвратими заболявания и влиянието на антиваксиналните публикации в медийното пространство. Този проблем не подмина и нашата страна. Макар и процентът на антиваксинално настроените родители да е малък, те подтикваат останалите да не спазват научно и практически доказалите се методи за

имунизация, на които е базиран имунизационният календар на Р.България. Използват се различни средства като медии и интернет пространството. Поради новите психо-социални аспекти на феномена и липса на проваксинална политика системата на здравеопазването се оказва неподготвена за този сблъсък. Тъй като проблемът е глобален СЗО препоръчва непрекъснат мониторинг на родителските настроения и колебанието за ваксиниране във всяка една държава. Такива задълбочени проучвания в нашата страна за сега липсват или са непредставителни.

В тази връзка дисертанта се е заел с изключително важно изследване, включвайки родители, ОПЛ и специалисти с цел комплексно изучаване на проблема и измерването и оценяването на информираността и готовността на родителите за имунизирание на децата им. Отбелязвам, че проучванията в сравнителен аспект, дават висока достоверност на анализа. Смело мога да заявя, че още на първите етапи това проучване допринесе и повлия в положителна степен за вземане на адекватни решения по отношение на сформиранието на правилни стратегии за ефективната политика в областта на ваксинопрофилактиката у нас, както и при създаването на съвременна нормативна база при имунизациите.

Въведението е кратко и насочващо, а **литературния обзор** заема около 1/4 от обема на дисертацията. Направен въз основа на 183 източници, от които 90% са от последните 10 години, обзорът дава съвременна информация по темата. Дисертантът е добре осведомен и умее да борава с литературни данни. Поднася пълен преглед и анализ на ваксинопрофилактиката като умело е представил и сравнил данните за глобално имунизационно покритие и резултатите в Р.България. Разгледани са факторите и бариерите, влияещи върху имунизационното покритие. С голямо теоретично и практическо значение е проучването за влияние на интернет при вземането на решение за имунизирание. Д-р С. Хаджиева познава трудовете на проучвателите на ваксиналното дело в България и чужбина както и нормативната база. Краткият анализ на литературния обзор спомага за центриране на собствените проучвания върху най-съвременните и значими проблеми на имунизационната политика. Така обзорната информация помага за извеждане на целта и задачите на дисертационния труд.

Целта е формулирана ясно и точно като визира отношението на родители на деца до училищна възраст към ваксините заложи в имунизационния календар на Република България, както и факторите, влияещи върху формиране на техните нагласи за имунизация на децата им. **Задачите** са амбициозни и обхващат проучване на влиянието на източниците на информация за ваксините, родителски мотиви за отказ и/или колебание за ваксиниране, мнението на ОПЛ за родителските нагласи за ваксиниране. Проучена и анализирана е предлаганата в интернет информацията за ваксините в сайтове на български език. Като есенция на дисертационното проучване се явява задачата за изработване на принципен модел за подпомагане на здравно-възпитателната работа за ваксините.

Използваните методи за проведените проучвания оценявам високо, защото е използван пълен набор, с който се изследват многостранността на проблема за недостатъчното ваксинално покритие и сложните психо-социални, демографски и миграционни процеси, протичащи в обществото. Те гарантират научността на дисертационния труд: 1. Основни методи на проучване - **Документален метод** за анализ на съдържанието на научните трудове, **Анкетен метод**, качествен метод на обследване

Дълбочинно интервю при проучване мнението на ОПЛ за родителските нагласи за ваксиниране и спецификата на работата с антиваксинално настроени родители. 2. **Адмирам използвания метод Психологически анализ**, защото феноменът „колебание за ваксинации“ има голяма психологическа компонента, свързана с естествени страхове при родителите. 3. **Статистически методи** – изключително прецизни, стойностни и издържани.

Частта Резултати и анализ (Собствени проучвания) се състои от 58 стр. Фигурите и таблиците са изработени прецизно, с голям демонстративен ефект.

Точка първа е посветена на Проучване на имунизационните практики сред родители на деца до 7-годишна възраст като е избран възрастов интервал на децата, продиктуван от активността на имунизационния календар в този възрастов период. С цел да се обхванат разнородни групи и общности са подбрани градовете Варна, Шумен, Сливен и Русе.

Проучването обхваща важни параметри, които могат да подпомогнат правилните изводи и сформирането на адекватна ваксинална политика. От голямо значение се явяват самооценката на родителите и източникът на информация за ваксините. От изнесените данни на дисертанта разбираме, че самооценката за познанията си ваксините на повече от половината родители е ниска и само 29% смятат, че имат необходимите знания. За щастие личният лекар заема първо място като източник на информация (82,2%) за ваксините сред родителите, независимо от тяхното образование, възраст, етнос и местоживееене. Обичайно е родителите да търсят повече източници на информация, което е подчертано при по-високообразованите родители. Във века на развитите информационни технологии хората задължително ползват информация от глобалната мрежа и изследването показва, че вторият най-често използван източник на информация от родителите е интернет (37,5%). За съжаление националните медии въобще не са посочени като източник на информация за родителите без образование. Проучването изяснява, че за въздействие върху нагласите на родителите трябва да се търсят различни пътища за комуникация с тях. За по-дълбокото изясняване и разбиране на проблема е необходима информация за мотивите за родителското колебание и/или отказ от ваксини. Дисертантът чрез резултатите си е стигнал до извода, че на първо място е страхът на родителите от странични реакции (62,5%), които биха могли да повлияят негативно на здравето на детето им, въпреки че не всички могат да посочат точно от какво се опасяват. Не малък процент родители (10%) се колебаят за ваксините поради недоверие в здравната система. Посочените, липса на информация и страх насаден от медиите, са компоненти, върху които може да се поработи. Анализирайки данните на проучването се очертава логическия извод, че децата на родители, които не се страхуват да поставят ваксина, имат много по-високо имунизационно покритие (96.1%) в сравнение с децата на родителите, които имат явно изразени страхове (82.3%). При втората категория се стига до по-често отлагане на ваксинацията, въпреки че постваксинални реакции са се проявили при 20.5% (n=228) от проучваните деца и всички са преминали без остатъчни симптоми.

Проучването на имунизационно покритие според твърденията на анкетираните родители посочва не особено добра тенденция. При препоръка от СЗО за минимум 95% то при проучете деца е 88.9% (n=1020) с поставени всички ваксини за възрастта им, а останалите 11% от децата имат нередовен имунизационен календар. С отложени ваксини, най-често

поради временен здравословен проблем са 6% (n=70), а 5.1% (n=58 деца) нямат нито една поставена ваксина. Този тревожен факт води до намаляване на ефективността на колективния имунитет и възможност за развитие на епидемичен процес в обществото.

Интересен е резултатът, че родители с повече деца и голям опит са много по склонни към приложение на всички ваксини придържайки се към имунизационния календар и в 98,4% децата им са получили полагаемите им за възрастта ваксини. От друга страна се очертава, че самотните родители по-трудно взимат решение за пълна имунизация. Логичен и очакван е изводът, че относителният дял на родителите, които вземат решение за пълна имунизация на децата си е най-висок при респондентите с висше образование, които са добре информирани и зрелите родители с много жизнен опит.

Спорен е въпросът за задължителност и препоръчителност на ваксините. В точка 1.4.2. от труда на д-р С.Хаджиева резултатите много ясно показват отношението на населението към ваксините. Налага се мнението, че когато ваксината е платена и незадължителна имунизационното покритие е незначително. Само 4.30% от децата са имунизирани срещу ротавирусен гастроентерит, а имунизациите срещу грип, хепатит А и папилома вирус не достигат дори 2% при проучваната група.

За по-задълбочено познаване на проблема дисертантът е анализирал и тази група родители, които са отказали да имунизират децата си. Те не са голям дял (2.66%), но днес сме свидетели на антиваксинални движения и кампании, които могат да увеличат този процент, особено, ако се премахне задължителната компонента на имунизационния календар в Р.България. Тревожното е, че най-често това са високообразовани и добре информирани родители от български произход, с висше образование, живеещи в по-голям град. Те добре са проучили закономерностите на колективния имунитет и егоистично пазят децата си от „претоварване с антигени“. Това съвпада с модела родители, които по-често се допитват до интернет за получаване на знания за ваксините, а всъщност нямат точни критерии за достоверност на информацията. Те са с висока самооценка за знанията си и доверието им в ОПЛ е много по-ниско в сравнение с родителите от цялата извадка.

В подточка 1.4.4. се разглежда въпрос с голямо теоретични и практическо значение по отношение на избора на националната ваксинална политика в страната ни. Дали и обществото в лицето на родителите е готово да възприеме масовото ваксиниране на децата, ако Имунизационният календар има само препоръчителен характер? Готовност на анкетираните да ваксинират децата си при незадължителен имунизационен календар не е достатъчна според проучването в настоящия дисертационен труд. Само 71% са декларирали готовност, което е далеч от целевите 95% минимално покритие посочени от СЗО и други изследователски центрове. Тревожен е фактът за неправилното здравно възпитание по отношение на имунизациите при една важна и представителна прослойка от нашето население, а именно родители на възраст 30 – 39 години, с висше образование, с български етнос, живеещи в по-голям град. Те най-често биха отказали да ваксинират децата си, което има положителна корелация с тяхната висока самооценка.

Особено ценен принос на дисертанта е изследването на **психологическите аспекти**, влияещи върху формиране на родителските нагласи за ваксиниране. Оказва се, че най-често се колебаят за ваксините високо образованите майки, на възраст над 30 години, с едно дете и с професии, които покриват психологическата им потребност да са самоопределящи, контролиращи и успешни. Поради по-голямата си възраст на раждане те възприе мат

децата като особена ценност и не желаят да рискуват тяхното здраве с евентуални усложнения след ваксинация. Страхът е най-често посочваната причина за отказ като се наблюдава и хиперболизация на вероятните рискове. Очертава се изводът, че нагласите им за ваксиниране са формирани в погрешна посока поради липса на правилна информация и липса на време за консултация ОПЛ или специалист. Това е посочено като психологическа защита или като израз на недостатъчна здравна култура, слугуване на погрешни концепции, едностранна информираност понякога без достатъчен опит в имунизациите. За огромно съжаление между родителите, които биха отказали ваксиниране, 5.8 % (n=15) има медицински служители. Допускаме, че тяхното мислене е по посока на запазване на здравето и при отсъствие на болест не желаят „външно вмешателство“.

Във втора точка от своя труд д-р С.Хаджиева е проучване на родителските нагласи за ваксиниране от гледна точка на общопрактикуващите лекари. Тя е достигнала до ценни резултати и изводи след анализ на данните от проведените изчерпателни дълбочинни интервюта. ОПЛ с практическия си опит имат реални наблюдения и сформирана ясна представа за проблема с имунизациите. Всички респонденти от тази група са проваксинално настроени, с изявена готовност да информират родителите. По тяхно мнение и данни броят на антиваксинално настроените родители през последните години се покачва, но все още не е голям относителният дял на родителите, които категорично отказват да ваксинират децата си. Те също посочват, че страхът от странични реакции е основният мотив, който засилва родителското колебание и/или отказ от ваксиниране. Те всички са на мнение, че негативната информация за ваксините в социалните мрежи и медийното пространство, са ключов момент във формирането нагласите на родителите. Не са доволни от липса или недостатъчност на ваксинална кампания, която да опровергава родителския страх, както и да представи ползите от имунопрофилактиката. Посочват диференцирания подход към родителите като успешен за подобряване на доверието към ваксинопрофилактиката в страната ни. Анализът на данните изтъква трудностите в ежедневието на ОПЛ, които влияят негативно при опит за постигане на висок имунизационен обхват. На първо място дисертантът е фиксирал като твърде трудоемък процес, изискващ много време работата с антиваксинално настроени родители. Много често такива деца са нежелани и незаписвани в практиките. Миграцията и фалшивите имунизационни паспорти са спънка и допринасят за нереалният относителен дял на ваксиналното покритие, който достига до статистическите отдели на МЗ. Родителското колебание често води до неоснователно отлагането на ваксинацията. От проучването на мнението на ОПЛ става ясно, че неподходящата информация от интернет и социалните мрежи оформя негласна схема за разделно поставяне на ваксини, която е в противовес на схемите на ваксиниране, застъпени в имунизационния календар на страната ни.

В Трета точка от настоящия труд д-р Хаджиева прави анализ на резултатите получени при проучване на наличната в интернет информация за ваксините. Това е изключително важен момент поради глобализацията на мрежата и нейното широко използване от родителите като бърз източник на информация. Изследването на виртуалната среда е важно, за да може да се разработят стратегии в противовес на разпространението на заблудите спрямо имунизациите по отношение на рисковете, страховете и епидемиологичната ефективност на ваксините. За съжаление негативната информация за ваксините в неспециализираните сайтове на български език в интернет е повече - 62.7%.

Липсват автори на публикациите. Въпреки недостоверността тази информация води до колебание и/или подвежда родителя при вземането на решение за ваксиниране на детето си. Последователите на псевдонаучните сайтове на български език са 3 пъти повече от тези на научно базираните. По-скоро се намират съвети за това как да се избегнат имунизациите. Налага се мнението, че експерти рядко пишат по темата. Към момента на изследването в списъка на интернет търсачките не излиза доверен национален информационен източник, от който родителите да получават нужната им информация, което се очертава като огромен проблем.

В Четвърта точка на дисертацията след задълбоченото проучване на виртуалното пространство, родителските нагласи за ваксиниране и мнението на ОПЛ за антиваксиналните родителски настроения дисертантът е подчертал необходимостта от по широка здравно-възпитателна работа, която да повиши родителското доверие към ваксините. В своите научни търсения д-р С.Хаджиева стига до идеята за разработване на „Принципен модел за подпомагане на здравната просвета за ваксините“. Благодарение на направените в предходните точки анализи, тя умело насочва тази разработка към начините на търсене и източниците на информация за родителите по наболелия проблем за имунизациите. Целта е - повече здравна информация на най-често посещаваните от родителите места във виртуалното пространство, за да се повлияе положително родителското колебание. Изтъкната е необходимостта от създаване, популяризиране и поддържане на национален сайт за ваксините, който да излиза винаги на челно място при търсене на информация за ваксините в интернет. Само наличие на сайт с информация в съвремието на високите технологии е крайно недостатъчен. Потребителите на този вид медия желаят индивидуално внимание. Дисертантът мислейки в тази насока правилно залага на създаването към сайта/сайтовете на национален форум за ваксините с участието на експертни лица, който да е в противовес на вече съществуващите антиваксинални родителски форуми. Дори, ако се обърнем към традиционните медии, не се разпространяват почти никакви материали в полза на ваксините. Във интернет пространството също отсъстват видеоклипове на български, от които родителите да черпят достоверна информация. Този детайл също не е забравен от автора на дисертационния труд като е предложено да се разработят образователни клипове по отношение на ваксините. Някои от родителите са с особено съмнение и не обичат да бъдат наставявани. За този тип родители правилно е предложена възможността да им се посочи как да разпознават достоверната от невярната информация. Не на последно място е предвидено в модела да бъдат включени детските консултации и училищата за родители където на по-малогограмотните майки може да се въздейства вербално.

Приемам изцяло предложените общо 12 приноса.

С теоретико- познавателен характер

1. Направен е обстоен преглед на съвременното състояние на отношението на родителите по света към имунизациите като цяло. Този преглед дава и представа за глобалните проблеми с ваксиналното покритие и пътищата за решаването им.
2. Разкрити са източниците на информация, нагласите, опасенията на родителите към имунизациите. Предложено е повишаването на познанията за ваксините сред малцинствените групи да се осъществява чрез по-активно участие от страна на ОПЛ и/или здравни медиатори (медицински сестри, акушерки, патронажни сестри).

3. Идентифицирани и оценени са факторите, повлияващи решението на родителите да имунизират децата си при задължителния имунизационен календар в страната ни.
4. Проучено е отношението на семействата на деца до 7-годишна възраст към препоръчителните ваксинации.
5. Проучени са затрудненията, които ОПЛ срещат при работа с антиваксинално настроени родители.

С оригинален характер

1. Проведено е мащабно проучване с характеристики на репрезентативно за страната за отношението на родителите към имунизациите като цяло в Република България.
2. Анализирана е готовността на родителите да ваксинират децата си, ако ваксините, включени в имунизационния календар на Република България, станат с препоръчителен характер.
3. Проучени са някои психологични аспекти, имащи отношение към формиране на родителското колебание за ваксиниране.

С приложен характер

1. Формулирани са предложения и препоръки към отговорните институции за повишаване информираността, сътрудничество с медии, интернет и намаляване на напрежението у родителите по отношение имунизационната програма. Посочена е и ролята на училища, разширяване на разпространението на печатни информационни издания/брошури, ангажиране на медицински и IT специалисти за каузата на ваксиналното дело.
2. Установените нива и закономерности са основа за бъдещи проучвания. Сравнението с други страни и интервенции позволява подобряване на състоянието на имунизационно покритие. Предложено е да се направи изследване, което да проучи психологични, философски и религиозни възгледи на родителите, колебаещи се за ваксините, както и да се пристъпи към национален мониторинг на родителските нагласи за ваксиниране.
3. Разкрити са някои порочни практики от изпълнението на имунизационните графици, породени от родителските страхове към ваксините. Целесъобразни са предложените от дисертанта насоки - да се създаде единен централизиран електронен имунизационен регистър, чрез който да се получава и съхранява цялостната информация за осъществените задължителни и препоръчителни ваксинации, да бъдат запазени законовите регулаторни мерки на обвързаност на социалните помощи с имунизационния календар и да се предприемат строги санкции срещу нарушителите с порочната практика за издаване на фалшиви документи за ваксинация.
4. Данните от дисертационния труд са повод за отлагане и неприемане на възникналото в експертни срещи предложение за обсъждане на препоръчителност на имунизационната програма в страната ни. Бих казал, един от най-важните приноси на труда, който повлиява обсъждащия се проект на нормативен акт за имунизациите в Република България. Обществото се оказва незряло за отмяна на задължителния характер.

Без да намаляват стойността на научната разработка имам някои препоръки и критични бележки:

1. От частта за демографското проучване се вижда, че голяма част от респондентите са с висше образование, особено във Варненска и Русенска област. Не е такава картината в големите ромски общности в градовете и по-малките такива в селата, където неграмотността в първата декада на 21 век достигна до 90%. Те не следят

националните медии, нямат интерес към форуми и дискусии, не могат да четат брошури и други писмени материали за ваксините. Считам, че трябва да се наблегне на директното обучение на тези родители от здравни медиатори и медицински кадри.

2. Предвиденият наръчник за ваксини е прекрасен, но той ще е за ограничен контингент от родители. Да се надяваме, че ще повлияе колебаещите се родители.
3. Ако искаме успех в дългосрочна перспектива, обучението за ползите от ваксините трябва да започне от предучилищна възраст по подходящ начин. Да се помисли и в тази насока.
4. Медицинските лица също се нуждаят от наръчник понякога.
5. Предложения с голямо практическо значение са „Да се подобри организацията на детската консултация сред малцинствените групи“ и „Повишаването на познанията за ваксините сред малцинствените групи да се осъществява чрез активно посещение от ОПЛ и/или здравни медиатори (медицински сестри, акушерки, патронажни сестри)“, но са доста теоретични и пожелателни. Ефект ще има, ако практиките се изнесат на „терен“, в близост до тези групи родители, които се нуждаят от тях, особено като е проучено от дисертанта, че те не са против имунизациите, а просто не знаят към кого да се обърнат.

Заклучение: Дисертационният труд е завършен, дело е на самия автор и е добър образец за насочване на здравеопазването към по-ефективни стратегии. Искам специално да изтъкна, че с подобен характер проучване е много необходимо, защото има нерешени проблеми при имунизациите в България особено по отношение на нормативната база и административната отговорност. Изключително положително е че д-р Хаджиева извършва мултидисциплинарно проучване, което разглежда проблемът за колебанието на родителите при ваксинация от много перспективи. Проблем не само медицински, но и психологичен, социален, образователен, медиен. Много от задачите са изпълнявани съвместно с клиницисти, психолози, ИТ специалисти, статистици и епидемиолози. Оценявам високо, че д-р С.Хаджиева публикува в специализирани списания по темата и така прави изследванията си достойни на съответните специалисти. Дисертационният труд има научна и практическа стойност. Убедено считам, че работата има всички качества на дисертация за научната и образователна степен „Доктор по медицина“. Давам положителна оценка и си позволявам да препоръчам на почитаемите членове на комисията да гласуват положително за труда.

13.05.2019г.

Рецензент:

Варна

доц. д-р Цонко Паунов, дм